

доцент Житомирського військового інституту
імені С.П.Корольова

Загальні історичні аспекти діяльності ремісничих навчальних закладів в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття

Важливим складовим історичного минулого української державності є становлення і розвиток освіти на території України в період другої половини XIX – початку XX століття. Однак, якщо питання освіти загалом досить детально досліджені з історичної точки зору, то питання деяких її складових не знайшли такого широкого вивчення, яке відповідало б їх адекватній історичній оцінці. Однією з таких складових є історія розвитку ремісничої освіти в Україні в визначений період.

Аналіз робіт видатних науковців (І. Нарадько, Н. Кузьмін, Є. Сутирін, В. Прокоф'єв, О. Степанишина, М. Константинов, В. Струминський, О. Любар, В. Ковалинський) та історичних документів дозволяє стверджувати, що становленню ремісничої освіти в Україні досліджуваного періоду сприяли певні передумови, які можна окреслити як соціально-економічні, соціокультурні, нормативно-правові (загально-організаційні). Серед чинників, які визначили швидкий розвиток всієї системи професійно-технічної освіти в другій половині XIX століття, на першому місці, безперечно, знаходяться **соціально-економічні**: розвиток промисловості й торгівлі, велике залізничне будівництво, запровадження елементів капіталістичного виробництва в сільському господарстві. Натомість наявна система професійної підготовки робітничих кадрів на той час не мала ознак системності, оскільки в державі не існувало якогось планового підходу до організації цього процесу. Ремісничі, технічні, промислові училища й школи відкривалися з громадської ініціативи і найчастіше на кошти громади (чи приватні пожертви) й існували протягом довгого часу [1].

Спеціалізація ремісничих навчальних закладів визначалася, насамперед, потребами промислового розвитку регіону. Так, Південь України потребував ремісничих навчальних закладів видобувного і машинобудівного спрямування; Центр – машинобудівного; Правобережжя – сировинно-переробного. Це пояснювалося тим, що Південно-Західний край переважав у цукровиробництві, Південь – у видобуванні вугілля й будівництві залізниць, Лівобережжя – в машинобудуванні, переважно важкому [2]. Великі промислові підприємства відкривали ремісничі школи переважно як свої внутрішні структури і призначали їх для своїх виробничих потреб. Так, у 1901-1902 рр. було відкрито ремісничі школи при Маріупольському заводі «Російський Провіданс», Юзівському і Катеринославському металургійному заводі, при Донецько-Юріївському металургійному комбінаті [2].

Крім соціально-економічних, для створення системи ремісничої освіти важливе значення відіграли й **нормативно-правові (організаційно-правові)** передумови. Власне, вони створилися як наслідок вказаних вище соціально-економічних передумов, тобто були спричинені вимогами великої промисловості. Першим державним документом, що регламентував діяльність ремісничих класів, шкіл, відділень, стала Інструкція про ремісничі класи 1822 року. В інструкції працю (у вигляді ремісничих навчальних предметів також) було окреслено як загальноосвітній навчальний предмет, покликаний розвивати в учнях спостережливість, акуратність, бажання працювати, окомір та вміння володіти руками для різноманітної роботи [3].

У 1888 році було прийнято основний документ, що регламентував заснування й діяльність ремісничих навчальних закладів – «Основні положення про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)». Згідно з «Положеннями», всі професійно-технічні навчальні заклади було поділено на три основні групи: для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників у сфері сільського господарства [1 – с.82-96].

До соціально-економічних передумов розвитку системи ремісничої освіти слід додати ще й **соціокультурні**, які виявилися у зростанні рівня усвідомлення місцевими громадами необхідності заснування ремісничих навчальних закладів як осередків формування грамотної, професійно підготовленої особистості.

Проте розширення мережі ремісничих навчальних закладів спричинювалося не лише цим соціокультурним контекстом. Згідно з Положенням міністерства народної освіти «Про організацію народних училищ» міністр освіти Д.О.Толстой зазначав, що «уряду не лише з моральних, але й з політичних міркувань варто не відволікати від народу кращі сили, ставлячи селян шляхом гімназійної освіти в невластиве їх народженню становище, а розвивати ці сили шляхом приходських та ремісничих шкіл і зберігати їх народів для його ж потреб»[3].

Про важливість розвитку ремісничої освіти в державі свідчить той факт, що проблема сприяння розвитку ремісничої та нижчої технічної освіти розглядалася на першому Всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся у 1870 році [4], а також на всеросійських з'їздах діячів з технічної й професійної освіти – у Петербурзі (1889), Москві (1894), Одесі (1903).

Однак, професійна освіта загалом, і реміснича зокрема, залишалася найбільш слабким місцем у структурі народної освіти Російської імперії протягом усієї першої половини XIX століття.

Становлення ремісничої освіти в загальній системі освіти України відбувалося протягом усього XIX століття.

Першим законодавчим документом, у якому окреслилося місце та роль ремісничої серед інших видів освіти, стало «Положення про ремісничий навчальний заклад», затверджене Миколою I 13 липня 1830 року. Особливість цього документа полягала у тому, що він передбачав навчання в ремісничому училищі дітей з соціально незахищених груп, насамперед, вихованців сирітського притулку – до 300 осіб, щоб «зробити їх корисними членами суспільства, не лише підготовкою з них хороших практичних ремісників, але й освітою як справжніх майстрів з теоретичними, що слугують для

вдосконалення ремесел і різних робіт відомостями, таких, що знають новітні поліпшення в цій галузі і здатних до їх розповсюдження» [5].

У 1839 році було введено Положення про реальні класи при гімназіях та повітових училищах, у якому зазначалося, що ці навчальні заклади можуть навчати ремеслу у межах навчальної програми. Водночас на тлі розвитку промисловості і торгівлі стали відкриватися ремісничі навчальні заклади з приватної ініціативи і на приватні добродійні кошти: промислові, морехідні, сільськогосподарські, гірничі, художньо-промислові [6].

Шкільні реформи 60-х рр. XIX століття, які суттєво змінили весь уклад народної освіти в країні, також фактично не стосувалися ремісничих шкіл (як і всієї професійної освіти загалом), кількість яких на той час була досить незначною. Натомість у другій половині XIX століття, зі скасування кріпосництва та зростанням великих промислових підприємств потреба в фахових ремісниках стала зростати. Держава потребувала значного розширення освітньо-професійної галузі.

У кінці XIX – на початку XX століття мережа професійно-технічних навчальних закладів на території України суттєво розширилася. Однак її зростання все одно суттєво відставало від потреб промисловості, транспорту й сільського господарства у кваліфікованому технічному персоналі.

Загалом ремісничі навчальні заклади належали до категорії спеціальних, яких у Російській імперії в другій половині XIX століття нараховувалося 12 груп: духовні; педагогічні; медичні; юридичні; військові; морські; межові й топографічні; землеробські, лісові й сільськогосподарські; технічні та ремісничі; комерційні; для вивчення східних мов; художні. Як бачимо, ремісничі навчальні заклади ділили (разом з технічними) дев'яту групу. Відповідно до «Головних положень про промислові училища» 1888 року [7] по всій території Російської імперії встановлювалися три типи технічних навчальних закладів: середні, нижчі та ремісничі училища. Пізніше було створено більш дешеві в обслуговуванні типи навчальних закладів: школи ремісничих учнів, нижчі ремісничі школи, ремісничі й технічні навчальні

майстерні і курси, ремісничі класи при різних начальних закладах. Крім цих типових навчальних закладів, відкривалися також школи й училища технічної освіти, які мали свої власні Статути і вміщували значну частку ремісничої освіти у змісті навчання [8].

Отже, не дивлячись на нормативно-правову плутанину та регіональну специфіку, можна стверджувати, що в зазначений період у Російській імперії існували чотири типи ремісничих навчальних закладів:

- 1) ремісничі училища;
- 2) школи ремісничих учнів;
- 3) нижчі ремісничі школи;
- 4) сільські ремісничі навчальні майстерні.

Зміст освіти у ремісничих навчальних закладах визначався, виходячи з місцевих умов та потреб місцевих галузей промисловості й сільського господарства. На зміст ремісничої освіти, крім того, впливали такі показники, як вид ремесла, мета навчання, ступінь підготовленості учнів. Найбільш розповсюдженими видами ремісничих спеціальностей в Україні були ковальська, слюсарна, чоботарна, кравецька.

Наприкінці XIX століття було, врешті, піднято питання про навчання різним видам ремесел дівчаток – у межах загальної проблеми жіночої професійної освіти.

За Положенням про жіночі професійні навчальні заклади передбачалося створення двох їх типів:

1. Школи першого типу встановлювали строк навчання сім років. При цьому перші п'ять класів призначалися для загальноосвітніх предметів, а наступні два – спеціальні ремісничі предмети.
2. У школах другого типу строк навчання складав чотири роки з викладанням як загальноосвітніх, так і професійних навчальних предметів протягом усього періоду навчання [9].

Однак, в цілому, жіноча реміснича освіта навіть наприкінці XIX століття суттєво відставала від чоловічої.

Переважна більшість жіночих ремісничих і професійних навчальних закладів навчали біло швейному й гаптувальному ремеслу, а також плетінню, виготовленню мережива, швацькому ремеслу та деяким іншим.

Так, наприклад, у Катеринославі на початку XX століття було засновано кілька жіночих ремісничих рукодільних класів при міських училищах. Відсталість професійно-технічної освіти загалом і ремісничої зокрема особливо сильно стала відчуватися у зв'язку з початком I світової війни. У 1915-1916 рр. міністр народної освіти Російської імперії граф П.Ігнатьєв ініціював розробку закону й положення про професійну освіту в країні. Під впливом міністра почали створюватися трирічні технічні училища, які давали ґрунтовну практичну підготовку. Але короткий час перебування на посту міністра не дав змоги П.Ігнатьєву продовжити реформи професійної освіти. Вони продовжилися представниками Міністерства торгівлі й промисловості, які були зацікавлені в розвитку професійної освіти. Запропонований цим міністерством проект передбачав створення в країні єдиної системи професійних навчальних закладів. За цим документом в 1915 році передбачалося створити єдину систему професійно-технічної освіти, до якої входили б кілька типів навчальних закладів (*Рис.1*).

Законопроект 1915 року мав на меті значне спрощення самої процедури заснування ремісничих навчальних закладів, щоб їх могли створювати приватні особи, громадські організації, навчальні заклади, підприємства.

Загальною рисою всіх законопроектів цього періоду стали пропозиції щодо різкого збільшення кількості професійних навчальних закладів, впорядкування системи їх діяльності і поєднання нижчих та середніх технічних училищ в один тип навчального закладу [9].

До перебудови організації мережі ремісничої освіти уряд приступив лише в 1888 році. Однак уже в кінці 60-х рр. XIX століття прогресивні педагоги і просвітники, інтелігенція відстоювали створення ремісничих навчальних закладів як актуальне завдання педагогічної теорії і практично-професійної діяльності.

Рис.1. Місце і роль ремісничої освіти у системі професійно-технічних навчальних закладів Російської імперії за законопроектом 1915 року.

Ідеї прогресивних педагогів щодо ремісничої освіти, а також поступовий розвиток виробництва в Україні у XIX – на поч. XX ст. вплинули на ставлення царського уряду до вивчення основ ремесел у різних типах навчальних закладів. Тому роль школи у професійній підготовці учнів помітно змінилася. Життя вимагало удосконалення загальнотеоретичних знань учнів та вміння застосовувати їх у практичній діяльності [10].

Швидкий прогрес науки, техніки й промисловості призвів до того, що суспільство було змушене змінити свої погляди на школу й ремісничу освіту

підростаючого покоління. Для роботи на підприємствах потрібні підготовлені, освічені робітники, а школа такої підготовки не забезпечувала. Цим, насамперед, і пояснюється той факт, що реформа народної освіти в різних країнах Європи проводилася під гаслом створення трудової школи, введення в навчальні плани нових предметів – ручної праці або уроків ремесла.

Земські школи теж турбувалися про подальшу долю учнів, враховуючи вимоги побуту і праці. Зокрема, робилися спроби не лише дати школярам елементарну освіту, а й прищепити їм необхідні трудові і професійні навички. Так, при деяких земських школах України було відкрито ремісничі відділення. З обмеженої кількості предметів трудового навчання в земських школах дівчата могли обрати рукоділля, а хлопці – різні види ремесел [11].

Загальна кількість навчальних закладів (у 1915 році в Україні діяло 21104 початкові школи) та їх зміст не вдовольняли потреб суспільства, необхідні були суттєві зміни. Так, початкова шкільна освіта потребувала реорганізації навчального процесу[12].

Викладені факти і проаналізований масив історичних матеріалів дає змогу встановити три етапи розвитку ремісничої освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття:

- 1) етап **стихійного розвитку** – 1861-1888 рр.; на цьому етапі ремісничі навчальні заклади створювалися під впливом регіональних потреб, на кошти місцевих громад чи земств; нормативно-правове поле діяльності таких навчальних закладів тільки починало оформлюватися; єдиної системи професійно-технічної освіти ще не було і ремісничі навчальні заклади слабо виокремлювалися як окрема ланка системи професійної освіти; ці заклади працювали за індивідуальними статутами, оскільки зразкового загальнодержавного статуту ще не існувало;
- 2) етап **нормативно-правового оформлення** – 1888-1905 рр.; у цей період ремісничі навчальні заклади значно зросли в кількісному відношенні; ускладнилася їх структура; з'явилися перші нормативні

акти, що безпосередньо регулювали діяльність ремісничих навчальних закладів, відділивши їх від інших промислових чи технічних навчальних закладів; діяльність ремісничих училищ та шкіл стала регламентуватися внутрішніми статутами; розроблялися типові навчальні плани, програми; накопичувалася наукова педагогічна думка в галузі професійно-технічної освіти;

- 3) етап **громадської ініціативи** – 1905-1918 рр.; на цьому етапі значно виросла роль громадських організацій (спілок підприємців, купецьких зібрань, просвітницьких і благодійних товариств, громадських товариств соціального спрямування) у створенні й підтримці ремісничих навчальних закладів; відбувалося наростання ознак системності в розвитку ремісничої освіти в державі.

Отже, ремісничу освіту слід вважати важливою складовою історії розвитку України з соціально-економічної, нормативно-правової та соціокультурної точок зору, як держави в цілому, так і освіти зокрема.

Безумовно, що поділ розвитку ремісничої освіти на етапи є суто умовним, оскільки він детермінувався регіональною специфікою, а також окресленими вище соціально-економічними, нормативно-правовими та соціокультурними чинниками розвитку ремісничої освіти в Україні в досліджуваний період, але оснований на реальних історичних подіях, які слід враховувати і на сучасному етапі становлення профтехосвіти України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) / Т.М.Ніколаєва // Український історичний журнал. – №1. – 2005. – С.82-96.
2. Ніколаєва Т.М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина XIX – початок XX ст.) / Тетяна Михайлівна Ніколаєва : Дис ... канд. іст.н.: 07.00.01 – історія України / Інститут історії України НАН України. – К., 2005. – 224 с. : бібліограф. с. 189-223. – с.26-31.

3. Настольная книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения и пр. по школьному и внешкольному образованию народа / Составленная Г. Фальборком и В. Чарнолуским. – Т.ІІІ (Низшие учебные заведения всех відомств и разрядов). – СПб: Типо-Литография Б.М. Вульфа, 1904. – 2623 с., с. 1606.
4. Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці ХІХ ст. / Т.І.Лазанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. : зб.наук.пр. – К., 2000. – С.131.
5. <http://rian.ru/history/20060713/51282911.html>.
6. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР VIII в. — первая половина XIX в. М., 1973. Гл. XIII.
7. <http://pravoznavec.com.ua/books/33/2034/13/>
8. Министерство торговли и промышленности: Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования: Ч.1. – СПб, 1910. – 326 с.
9. Российские женщины и европейская культура: материалы V конференции, посвящённой теории и истории женского движения / Сост. и отв.ред. Г.А. Тишкин. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. С.149-157. – С.149, 154.
10. Перепелиця П.С. Підготовка дітей до майбутньої праці в системі диференційованого навчання / П.С. Перепелиця // Школа і підготовка учнівської молоді до життя та діяльності в умовах ринку: Наук.-метод.зб./ Редкол.: І.Ф. Прокопенко (гол.ред.), Н.Г. Ничкало (заст.гол.ред.), Н.А. Побірченко та ін. – Х., 1996. – С. 120-122.
11. Настольная книга по народному образованию / Ред. Г. Фальборка, В. Чарнолуского. – СПб., 1904. – Т.3. – С. 76 –169., с. 169.
12. Ланге К. Художественное воспитание в детской / перевод с немецкого И.Д. Городецкого. – Москва. – 1895.; Музыченко А.Ф. Творчество учеников земских школ. – Одесса, 1903. – 144 с.